

Stan i perspektywy edukacyjnej turystyki przyrodniczej na Roztoczu w kontekście strategii aktywnego uczestnictwa

Teresa Brzezińska-Wójcik, Andrzej Świeca

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Polska

Streszczenie

Poznawczy komponent turystyki przyrodniczej odzwierciedla więzi między turystyką i edukacją, niezależnie od motywu podróży, czy indywidualnych korzyści turysty. Na Roztoczu bardzo dobrą podstawę turystyki edukacyjnej stanowią jego unikatowe zasoby. W niniejszym opracowaniu podjęto próbę oceny aktualnej oferty w zakresie turystyki edukacyjnej, geoturystyki, sylwanoturystyki, birdwatchingu i apiturystryki na Roztoczu, a następnie pokazano możliwości zastosowania strategii aktywnego uczestnictwa (hands-on activity) w produktach turystyki przyrodniczej z myślą o ich rozbudowaniu lub dywersyfikacji. Cel ten zrealizowano stosując metody: desk research, odsiewu, analizy historycznej i analizy możliwości rozwoju, jak również inwentaryzacji terenowej oraz wywiadu środowiskowego z organizatorami produktów. Szczególne znaczenie dla rozwoju edukacyjnej turystyki przyrodniczej ma Roztoczański Park Narodowy, w którego ofercie łączy się kognitywizm z doświadczaniem wielozmysłowym i żywymi emocjami. Treści geoturystyczne odzwierciedlają produkty liniowe (szlaki i ścieżki edukacyjne), punktowe (muzea), a także produkty-rzeczy (mapy). Uprawianiu sylwanoturystyki służą ścieżki dydaktyczne na terenie roztoczańskich lasów państwowych. Najmłodszą formą turystyki jest na Roztoczu apiturystryka w gospodarstwach agroturystycznych. Zastosowanie strategii aktywnego uczestnictwa jest jednym z warunków niezbędnych w interpretacji dziedzictwa przyrodniczego w dobie nowych trendów 3 E, 4 H lub REAL travel. Uzyskane wyniki sugerują, że duże możliwości w tym zakresie ma obszar Roztoczańskiego Parku Narodowego oraz takie produkty, jak: Ścieżka Edukacyjna „DINOZAURY Krasnobród”, Szlak Geoturystyczny Roztocza Środkowego, gospodarstwo pszczelarskie Ulik. Wydaje się, że zastosowanie strategii aktywnego uczestnictwa w tworzeniu/uzupełnianiu produktów turystycznych na Roztoczu, umożliwi uczestnikom/odwiedzającym skorzystanie z nich w sposób efektywny i wartościowy. Może być także podstawą dalszej aktywizacji gospodarczej regionu.

Słowa kluczowe: edukacja, turystyka przyrodnicza, strategia aktywnego uczestnictwa, Roztocze

Wstęp

Według szacunków World Travel and Tourism Council (z roku 2007), sektor podróży i turystyki wypracowuje około 9–10% światowego PKB. Jedną z najszybciej rozwijających się form jest turystyka przyrodnicza (Mastny 2001, s. 9–17). Rozwija się ona głównie w warunkach naturalnych z naciskiem na promowanie świadomości w zakresie ochrony środowiska przyrodniczego (Newsome i inni 2002, s. 17–19, 24–25) i może przybierać różne formy, począwszy od pasywnych (cieszenie się widokiem, malarstwo) do aktywnych (rafting, kolarstwo górskie) i od konsumpcyjnych (wędkarstwo, łowiectwo) do niekonsumpcyjnych (spacery, obserwowanie ptaków). Do nowych form turystyki przyrodniczej, których popularność zwiększa się w ostatnich latach, należą m.in. ekoturystyka, geoturystyka (turystyka geologii i krajobrazu) i sylwanoturystyka (Bell i inni 2007, s. 17–19; Halpenny i Otte 1999; Newsome i Dowling 2010, s. 232). Stueve i inni (2002) szacują, że w roku 2005 obszary naturalne i ściśle związane z nimi lokalne zasoby kulturowe, rekreacyjne oraz wypoczynkowe odpowiadały za około połowę przychodów z działalności gospodarczej, przypisywanej sektorowi turystycznemu. Turystyka przyrodnicza jest podstawą „eksportu” w 83% krajach rozwijających się (Millennium Ecosystem Assessment 2005). Powszechnie uznaje się, że mimo braku

szczegółowych statystyk i danych, turystyka na bazie zasobów naturalnych (Mastny 2001, s. 37) jest w stanie generować znaczne środki zarówno na ochronę przyrody, jak i na lokalny rozwój gospodarczy (Boo 1990; Gossling 1999, s. 309). W wielu regionach turystyka, opierająca się na zasobach środowiska naturalnego, powoduje także zmiany świadomości społecznej w skali lokalnej (Buckley i inni 2008). Często traktuje się ją jako rentowne uzupełnienie dochodów uzyskiwanych z rolnictwa, leśnictwa i rybołówstwa (Tyrväinen i inni 2001). Takim regionem o charakterze rolniczym, a zarazem o wyjątkowych walorach przyrodniczych jest Roztocze.

Celem niniejszej pracy jest zaprezentowanie aktualnej oferty Roztocza w zakresie przyrodniczej turystyki edukacyjnej oraz możliwości jej dywersyfikacji w kontekście zastosowania strategii aktywnego uczestnictwa (*hands-on activity*—aktywny, osobisty udział, zaangażowanie, uczestniczenie w sposób bezpośredni w zajęciach praktycznych). Przy opracowywaniu zagadnienia wykorzystano pośrednie oraz bezpośrednie źródła danych. W pierwszym etapie, stosując metodę desk research, wykorzystano wtórne źródła danych (literatura przedmiotu, dokumenty strategiczne, spisy i rejestry, materiały promocyjne, strony internetowe). Przy pomocy opisu, łączonego z innymi metodami (odsiewu, analizy historycznej i analizy możliwości rozwoju), przedstawiono stan i perspektywy edukacyjnej turystyki opartej o zasoby przyrodnicze. W ostatnim etapie wykorzystano bezpośrednie źródła danych, pozyskane w wyniku inwentaryzacji terenowej oraz wywiadu środowiskowego z organizatorami produktów turystycznych.

1. Charakterystyka obszaru badań

Roztocze wyróżnia się w środkowowschodniej Polsce pasmem wzniesień i płaskowyżów, zorientowanych NW-SE. Wysokości bezwzględne wznoszą się od 280 m n.p.m. w części północno-zachodniej, do około 390 m n.p.m. (Wielki Dział, Krągły Goraj) w części południowo-wschodniej. Cechy budowy geologicznej oraz znaczne zróżnicowanie hipsometryczne są podstawą podziału obszaru (w granicach Polski) na subregiony: Roztocze Gorajskie, Roztocze Szczebrzeszyńskie, Roztocze Tomaszowskie oraz Roztocze Rawskie. Administracyjnie, Roztocze obejmuje tereny należące do sześciu powiatów województwa lubelskiego (kraśnicki, janowski, lubelski, biłgorajski, zamojski, tomaszowski) i jednego powiatu województwa podkarpackiego (lubaczowski). Łącznie w granicach Roztocza znajdują się tereny należące do 27 gmin.

O wartości Roztocza w zakresie uwarunkowań rozwoju edukacyjnej turystyki przyrodniczej decydują walory wynikające z cech budowy geologicznej i warunków klimatycznych, zjawisk wodnych oraz świata organicznego. Odsłonięcia geologiczne, wyrobiska, kamieniołomy (geostanowiska) są wyjątkowymi atrakcjami geoturystycznymi. W centralnym polskim rejestrze,¹ w granicach Roztocza wyróżniono 4 typy geostanowisk: stratygraficzne (fanerozoiczne), paleobiologiczne, paleośrodowiskowe (Brusno, Huta Różaniecka, Józefów, Łysaków, Nowiny, Żelebsko), geomorfologiczne oraz tektoniczne (wodospady w korytach rzek) (Brzezińska-Wójcik i Harasimiuk 2009, s. 30). W lubelskim pasie wyżynnym Roztocze charakteryzuje się największą sumą opadu: 650–750 mm rocznie, ale równocześnie największą średnią liczbą dni pogodnych — około 47 na północnym jego skłonie (Kaszewski 2008, s. 93–96). Region ten stanowi dział wodny pomiędzy dorzeczami: górnego Wieprza, górnego Bugu i dolnego Sanu (Michalczyk i Wilgat 2008, s. 119). Zróżnicowane zasoby roślinne (Izdebski i Grądziel 1971), w zależności od składu gatunkowego, mają właściwości filtracyjno-detoksykacyjne, zdrowotne oraz estetyczne w różnych porach roku (Krzymowska-Kostrowicka 1999, s. 175–228). Cechy i obiekty regionu, cenne pod względem przyrodniczym, stały się podstawą wielu form ochrony prawnej (sieć Natura 2000, obszary specjalnej ochrony ptaków, parkowe założenia przestrzenne i/lub parki wiejskie) (Fijałkowski i Izdebski 2008). Niektóre spośród nich przystosowane są do udostępnienia turystycznego, m. in. Roztoczański Park Narodowy (dominujący udział lasów w powierzchni ogólnej — ponad 95%), Parki Krajobrazowe oraz niektóre spośród pomników przyrody (grupy drzew i aleje, skałki i źródła) (Fijałkowski 2003).

1. Zob. Państwowy Instytut Geologiczny. Centralny Rejestr Geostanowisk Polski [@:] <http://geostanowiska.pgi.gov.pl/gsap/>.

Roztocze było postrzegane już w latach 60. XX wieku jako potencjalny wyżynny, krzemianowy region wypoczynkowo-turystyczny (Mileska 1963, s. 19). Jeden z subregionów Roztocza (gorajski) został sklasyfikowany w stopniu „dużej atrakcyjności” wypoczynkowej w Polsce (Wyrzykowski 1986). Aż 20 spośród 27 roztoczańskich gmin sklasyfikowano jako „bardzo atrakcyjne” i „atrakcyjne” w ocenie atrakcyjności turystycznej, przy zastosowaniu wielowymiarowej analizy porównawczej (Tucki 2009, s. 17).

2. Edukacja przez turystykę przyrodniczą

Podróżom zorientowanym na poznawanie walorów przyrodniczych, z którymi wiąże się zdobywanie wiedzy na temat przyrody oraz nowych doświadczeń odpowiadają określenia: *nature tourism*, *wildlife tourism* lub *green tourism* (Mika 2007, s. 198–199). Obszerny przegląd koncepcji i definicji turystyki przyrodniczej przedstawiły Graja-Zwolińska i Spychała (2013).

Zasoby przyrodnicze Roztocza stanowią podstawę edukacyjnej turystyki przyrodniczej rozwijanej w ramach turystyki — krajoznawczej, geoturystyki, sylwanoturystyki, birdwatching oraz apiturystyki. Jej głównym motywem jest poznawanie, obserwowanie i podziwianie przyrody, zaś przedmiotem zainteresowania turystów są obszary o wyjątkowych walorach z charakterystycznymi gatunkami roślin i zwierząt.

W turystyce krajoznawczej dominuje motyw poznawczy, często związany z celami edukacyjnymi i rekreacyjnymi. Współcześnie utożsamia się tę formę turystyki z wyjazdami połączonymi z poznawaniem kraju lub regionu w trakcie wycieczek, rajdów (szkolnych, studenckich) oraz indywidualnych wędrówek (Kruczek i inni 2003, s. 48). Z edukacyjnego punktu widzenia turystyka krajoznawcza prowadzi także do rozbudzania świadomości potrzeby i ochrony dziedzictwa przyrodniczego.

W nawiązaniu do turystyki zorientowanej na podziwianie przyrody nieożywionej, rozwinęła się idea geoturystyki (Słomka i Kicińska-Świdorska 2004, s. 6). Ta forma turystyki została najwcześniej zdefiniowana przez Hose'a (2006) jako polegająca na dostarczeniu turystom informacji w taki sposób, aby podczas zwiedzania atrakcyjnych miejsc, oprócz doznań estetycznych, mogli przyswoić sobie wiedzę potrzebną do zrozumienia geologii i geomorfologii odwiedzanego miejsca”. Znaczenie geoturystyki jest postrzegane jednak różnie. Obszernego przeglądu definicji dokonali A. Osadczyk i K. Osadczyk (Osadczyk i Osadczyk 2009) oraz Migoń (2012). W rozumieniu tych autorów oraz przywoływanych innych (m.in. Kowalczyk 2010, s. 96–98; Mika 2007, s. 200; Newsome i Dowling 2006, s. 3) geoturystykę należy taktować nie tylko w wąskim znaczeniu jako „poznawanie obiektów i procesów geologicznych” (Słomka i Kicińska-Świdorska 2004, s. 6), lecz znacznie szerzej, jako rodzaj turystyki na pograniczu turystyki przyrodniczej i kulturowej. W takim ujęciu dotyczy ona także zagadnień związanych ze sposobami wydobycia skał i minerałów, wykorzystaniem ich w architekturze, eksponowaniem w muzeach, na wystawach i giełdach oraz zbieraniem skamieniałości. Przedmiotem zainteresowań geoturystycznych są więc oprócz skał i struktur tektonicznych, minerałów, skamieniałości, wulkanów, zjawisk geotermalnych, form ukształtowania terenu, jaskiń, wodospadów, źródlisk, lodowców, także obiekty górnicze i kamienne zabytki architektury oraz związane z nimi krajobrazy kulturowe.

Nową dziedziną turystyki przyrodniczej jest sylwanoturystyka, rozwijana na bazie zasobów leśnych. Zainteresowanie wykorzystaniem lasów w celach rekreacyjno-turystycznych obserwuje się przynajmniej od połowy XIX wieku (Bell 1997, s. 4–5; Laurow 2000). Przegląd literatury w tym zakresie zawiera praca Cieszewskiej (2008). Ostatnio bardzo aktywnie rozwija się działalność edukacyjna, zwłaszcza w Leśnych Kompleksach Promocyjnych, tworzonych od 1994 roku (Referowska-Chodak 2012, s. 73). Obiektami pełniącymi funkcję zdrowotną i dydaktyczną są ścieżki przyrodniczo-leśne. W celu połączenia formy relaksu fizycznego (spaceru po lesie) z programem edukacji przyrodniczej (fauna, flora, praca leśników), wytyczono i urządzono trasy prowadzące przez najpiękniejsze i najcenniejsze obszary, często w połączeniu z izbami przyrodniczo-leśnymi.

Perspektywy rozwoju na Roztoczu ma również turystyka ornitologiczna (*birdwatching*, *avio-tourism*), szczególnie w kompleksach leśnych zajmujących około 60% powierzchni regionu (Izdebski 2002). Dotychczas badania dotyczące specyfiki tej formy spędzania czasu wolnego, prowadzono

głównie w Stanach Zjednoczonych i Australii. Obszerny przegląd literatury w tym zakresie podają Janeczko i Anderwald (2011) oraz Rochelle i inni (2014). Obserwowanie ptaków staje się obecnie coraz łatwiejsze w wyniku rozwoju technologii cyfrowej, bogatej ofercie sprzętu fotograficznego, czy też kamer wideo. Rozwojowi turystyki ornitologicznej sprzyjają nie tylko programy telewizyjne i audycje radiowe (Anderwald 2007; Connell 2009), lecz także odpowiednio przygotowana infrastruktura – trasy spacerowe z punktami/czatowniami do obserwacji i fotografowania z ukrycia, wieże i pomosty widokowe, zwłaszcza w parkach narodowych oraz krajobrazowych.

Najmłodszą formą turystyki przyrodniczej, związanej jednak z dziedzictwem kulturowym, jest apiturystryka. Forma ta, wiążąca się ze spędzaniem czasu wolnego w gospodarstwie pszczelarskim (konsumpcją i poznawaniem właściwości produktów pszczelarskich oraz tradycji pszczelarskich), może być uważana za odmianę agroturystyki. Ze względu jednak na możliwość obcowania z przyrodą, polegającą na obserwowaniu zależności w niej występujących, rozpoznawaniu roślin miododajnych, apiturystrykę można traktować szerzej jako formę turystyki przyrodniczej (Mardas-Majewska i Majewski 2013, s. 146).

Uprawianie turystyki przyrodniczej na Roztoczu umożliwiają aktualnie trasy turystyczne, m.in. Centralny Szlak Rowerowy Roztocza o charakterze transgranicznym (Kraśnik-Lwów). Znaczenie mają szlaki regionalne i lokalne, tak piesze („krawędziowy” i „szumów” na Roztoczu Tomaszowskim) jak i rowerowe („Jastrzębia Zdebrz” na Roztoczu Gorajskim) oraz trasy poznawcze i ścieżki edukacyjne (przyrodnicze: w rezerwacie „Czartowe Pole” i „na Bukową Górę” na Roztoczu Tomaszowskim).

Ważną rolę w edukacji poprzez turystykę odgrywają zielone szkoły połączone z zajęciami warsztatowymi dla dzieci i młodzieży, np. na Roztoczu Gorajskim: Janów Lubelski — Leśny Skarbiec (Szczepanowski 2012, s. 117, 123–124), czy Zielona Szkoła w Puszczy Solskiej.²

3. Produkty turystyczne służące propagowaniu aktywnego uczestnictwa w edukacyjnej turystyce przyrodniczej na Roztoczu

Zastosowanie strategii aktywnego uczestnictwa (*hands on activity*) jest jednym z warunków niezbędnych w interpretacji dziedzictwa (Caulton 1998, s. 2) w dobie nowych trendów — 3 E (*Entertainment, Excitement, Education*) („*Tourism 2020*”... 2002), 4 H (*Heritage, Handicraft, Habitat, History*) (Smith 1996) lub REAL travel (*Rewarding, Enriching, Adventuresome, Learning experience*) (Ritchie i inni 2003). Podstawowym zadaniem strategii aktywnego uczestnictwa jest pobudzanie do myślenia i działania. Niezależnie bowiem od rodzaju produktu turystycznego sprawdza się Konfucjańska zasada „pokaż mi — a zapamiętam, pozwól mi zrobić — a zrozumieć” (Maćkowiak i Jęczmyk 2013, s. 137). W ten sposób dana oferta może zachęcić do ponownego odwiedzenia danego miejsca (Caulton 1998, s. 2).

W świetle literatury przedmiotu strategia *hands-on activity* najczęściej stosowana jest w obiektach i miejscach związanych z turystyką kulturową (Caulton 1998; Henningar-Shuh 1999) lub turystyką wiejską (Lane 1994; Maćkowiak i Jęczmyk 2013, s. 136–137). Na Roztoczu pewne elementy strategii aktywnego uczestnictwa stosowane są w nielicznych produktach (tab. 1), m.in. z zakresu: turystyki krajoznawczej, birdwatching i sylwanoturystyki — w Roztoczańskim Parku Narodowym; geoturystyki — w ramach Ścieżki Edukacyjnej „DINOZAURY Krasnobród”, w obiektach na Szlaku Geoturystycznym Roztocza Środkowego; apiturystryki — w gospodarstwie pszczelarskim Ulik.

Dla edukacyjnej turystyki przyrodniczej na Roztoczu szczególne znaczenie ma Roztoczański Park Narodowy realizujący cele ustawowe, związane z udostępnianiem dla turystyki i edukacji i związany z nim Ośrodek Edukacyjno-Muzealny. W ośrodku tym odbywają się warsztaty, plenery fotograficzne i artystyczne, których zadaniem jest poznanie środowiska przyrodniczego Roztocza w sposób aktywny. Cykliczne programy edukacyjne, m.in. „Zmysły Natury”, „Roztocze w obiektywie”, „Bliżej Natury”, „Poezja i Natura” wpisały się na stałe w kalendarz imprez na Roztoczu i cieszą się dużym zainteresowaniem zwiedzających. Szkoły w otulinie Parku objęte są programem

2. Zob. <http://www.gala-travel.pl/>.

Tab. 1. Zestawienie produktów turystycznych, w których jest stosowana i/lub jest możliwość zastosowania strategii aktywnego uczestnictwa

Produkt turystyczny	Stosowane elementy strategii aktywnego uczestnictwa	Możliwości zastosowania strategii aktywnego uczestnictwa	Forma turystyki przyrodniczej
Roztoczański Park Narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • warsztaty, • plenery fotograficzne i artystyczne, • programy edukacyjne, m.in. „Zmysły Natury”, „Roztocze w obiektywie”, „Bliżej Natury”, „Poezja i Natura” 	<p>Na ścieżce „na Bukową Górę” ofertę edukacyjną należy rozszerzyć o gry terenowe:</p> <ul style="list-style-type: none"> • „Jak pachnie las w różnych porach roku?” • „Jaki ptak teraz śpiewa?” • w Izbie Leśnej we Florianie można przygotować program edukacyjny: • „mały leśnik” <p>Nad stawami Echo i/lub w laboratorium w Białym Stupie zajęcia edukacyjne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • „z czego się składa piasek?” • „jak tworzy się wydma?” <p>Zorganizowanie „Warsztatów i pokazu „ekomody”, podczas których uczestnicy przygotowują z materiałów naturalnych (np. liście, gałązki, trawa), a następnie prezentują ekostroje; uzupełnieniem może być wykład z zakresu racjonalnej gospodarki zasobami</p>	<ul style="list-style-type: none"> • edukacyjna • sylwanoturystyka • birdwatching • edukacyjna • ekoturystyka
„DINOZAURY Krasnobród”	Zabawa w „paleontologów” poszukujących zakopanego modelu 13-metrowego szkieletu <i>Tyrannosaura rexa</i>	<p>Wariant na niepogodę – pracowania plastyczna z możliwością samodzielnego:</p> <ul style="list-style-type: none"> • projektowania ubrania w formie dinozaura; • wykonania ubrania z papieru; • lepienie, kolorowanie dinozaurów z poszczególnych okresów geologicznych z modeliny/plasteliny/masy solnej; <p>W czasie słonecznej pogody:</p> <ul style="list-style-type: none"> • podróz w czasie geologicznym we własnoręcznie wykonanym ubraniu 	<ul style="list-style-type: none"> • edukacyjna • geoturystyka
Szlak Geoturystyczny Rostocza Srodkowego	Obserwowanie pracy kamieniarzy w pracowni rzeźbiarskiej w Majdanie Nepryskim	Zorganizowanie warsztatów „mały rzeźbiarz” z możliwością wykonania drobnych elementów z wapienia józefowskiego	<ul style="list-style-type: none"> • edukacyjna • geoturystyka
Szlak Geoturystyczny Rostocza	Pawilon Geoturystyczny — Mapa turystyczno-geologiczna	Zorganizowanie warsztatów: <ul style="list-style-type: none"> • „rozpoznawanie skamieniałości w skałach miocenu”, • samodzielne wykonanie odcisków rozpoznanych skamieniałości w masie solnej 	<ul style="list-style-type: none"> • edukacyjna • geoturystyka
Gospodarstwo Pszczelarstwo Ulik	Ścieżka przyrodniczo-edukacyjna: <ul style="list-style-type: none"> • rozpoznawania roślin miododajnych, • obserwowania owadów zapylających kwiaty • podglądanie pracy pszczoł przy oszklonym ulu pokazowym 	Zorganizowanie warsztatów: <ul style="list-style-type: none"> • samodzielne wykonanie przedmiotów z wosku pszczelego 	<ul style="list-style-type: none"> • edukacyjna • apiturstyka

„Roztoczański Park Narodowy i My”, opartym o oryginalne, opracowane w Parku, scenariusze i konspekty zajęć edukacyjnych. Wykorzystywana jest w realizacji programów edukacyjnych również infrastruktura Roztoczańskiego Centrum Naukowo-Edukacyjnego, obejmująca sale konferencyjno-wystawowe oraz Izbę Leśną we Floriancie, eksponującą pracę leśników w dawnej Ordynacji Zamojskiej w okresie międzywojennym XX wieku (Świeca i inni 2013). Strategię *hands-on activity* można wprowadzić na ścieżce „na Bukową Górę” w RPN, rozszerzając ofertę edukacyjną o gry terenowe: „Jak pachnie las w różnych porach roku?”, „Jaki ptak teraz śpiewa?”. W Izbie Leśnej we Floriancie istnieje możliwość przygotowania programu edukacyjnego „mały leśnik” (tab. 1). Być może dobrym sposobem na zastosowanie strategii aktywnego uczestnictwa byłyby „Warsztaty i pokaz „ekomody”, podczas których uczestnicy przygotowują z materiałów naturalnych (np. liście, gałązki, trawa) ekostroje, a następnie je prezentują. Wykłady z zakresu racjonalnej gospodarki zasobami naturalnymi stanowiłyby uzupełnienie takich warsztatów.

Ofertę edukacyjnej turystyki przyrodniczej na Roztoczu wzbogacają produkty geoturystyczne, w których istnieją już warunki do wprowadzenia strategii *hands-on activity*. Są nimi: produkty liniowe — Ścieżka Edukacyjna „DINOZAURY Krasnobród” i Szlak Geoturystyczny Roztocza Środkowego oraz produkt punktowy — Muzeum Kamieniarstwa w Józefowie.

Produkt Ścieżka Edukacyjna „DINOZAURY Krasnobród”³ w Dolinie św. Rocha w Krasnobrodzie udostępniany od kwietnia do końca października, jest wzorowany na parku jurajskim w Bałtowie. Ścieżkę edukacyjną wyposażono w tablice informacyjne; park można więc zwiedzać bez przewodnika. Na placu zabaw, dzieci mogą stać się paleontologami poszukując zakopanego modelu 13-metrowego szkieletu *Tyrannosaura rexa* (Brzezińska-Wójcik 2012). Z myślą o zastosowaniu strategii aktywnego należy przygotować pracownię plastyczną z możliwością samodzielnego projektowania ubrania w formie dinozaura, wykonanie takiego ubrania z papieru, następnie podróż w czasie geologicznym we własnoręcznie wykonanym ubraniu, jak również lepienie, kolorowanie dinozaurów z poszczególnych okresów geologicznych z modeliny/plasteliny/masy solnej (Brzezińska-Wójcik [w druku]).

Na Szlaku Geoturystycznym Roztocza Środkowego, funkcjonującym od roku 2012, do miejsc szczególnie interesujących należą: kamieniołomy wapieni organodetrytycznych miocenu — w Józefowie, Szopowem (Góra Młynarka) i w Nowinach oraz opok górnokredowych w Krasnobrodzie; sztolnie w Senderkach; Wapielnia — najwyższe wzniesienie Roztocza Środkowego; rezerwaty „Nad Tanwią” i „Czartowe Pole”, Pracownia Rzeźbiarska w Majdanie Nepryskim i Pawilon Geoturystyczny w Józefowie. Ponadto w granicach trasy znajdują się baszty widokowe w Józefowie i Krasnobrodzie oraz platforma widokowa w kamieniołomie w Nowinach. Szlak jest opisany w formie Mapy turystyczno-geologicznej, dostępnej w Pawilonie Geoturystycznym w Józefowie.⁴ Strategię aktywnego uczestnictwa można zastosować wykorzystując: Pracownię Rzeźbiarską w Majdanie Nepryskim oraz Pawilon Geoturystyczny i Muzeum Kamieniarstwa w Miejsko-Gminnym Ośrodku Kultury w Józefowie. Jest to o tyle ważne, że miasteczko jest jednym z dwóch ośrodków kamieniarskich na Roztoczu (Kawałko 2001) i tradycje kamieniarskie są tu nadal żywe. Podstawę takich warsztatów stanowić mogą zbiory narzędzi używanych podczas wydobywania i obróbki wapienia oraz eksponaty wykonane z józefowskiego wapienia organodetrytycznego z detalami sztuki sakralnej i świeckiej. Dla wzbogacenia oferty można zaproponować organizowanie cyklicznych warsztatów „mały rzeźbiarz” z możliwością wykonania drobnych elementów z wapienia józefowskiego oraz „rozpoznawanie skamieniałości w skałach miocenu” z możliwością samodzielnego wykonania odcisków rozpoznanych skamieniałości w masie solnej (Brzezińska-Wójcik [w druku]).

Na obszarze Roztocza i w jego bezpośrednim sąsiedztwie są doskonałe warunki do rozwoju sylwanoturystyki. Jej uprawianiu mogą służyć ścieżki dydaktyczne (opatrzone stosownymi tablicami informacyjnymi) łącznie z miejscami odpoczynku (parkingi i miejsca biwakowe) wytyczone na terenie roztoczańskich lasów państwowych. Dobrym zapleczem są ośrodki wypoczynkowe, ośrodki edukacji ekologicznej (Lasy Janowskie), kwatery myśliwskie i pokoje gościnne. Możliwości uprawiania tej formy turystyki przyrodniczej zostały zaprezentowane w Leśnym Przewodniku Tury-

3. Zob. <http://www.dinozaury-krasnobrod.pl/pl>.

4. Zob. Brzezińska-Wójcik T., Grabowski T., Moskal A., Pawłowski A., Waśkowska I. (2011): Część opisowa do Mapy „Szlak geoturystyczny Roztocza Środkowego”. Informator – mapa turystyczna. 1 : 50 000. Wyd. Kartpol, Lublin.

stycznym, dostępnym na stronie internetowej czaswlas.pl.⁵ Dobrym przykładem do naśladowania jest Urnatur eco lodge, zlokalizowany w cennym obszarze przyrodniczym, certyfikowany przez szwedzką markę ekoturystyczną Natures Best. Urnatur działa według koncepcji leśnych pustelni, z przesłaniem „luksusem jest prostota”. Cele w zakresie turystycznego wykorzystania zasobów środowiska są tam realizowane m.in. poprzez program „Bogata różnorodność roślin i zwierząt”.⁶ Świetne warunki do przygotowania tego typu oferty są w lasach na Roztoczu Rawskim. Propozycja taka miałaby szansę stać się ofertą całoroczną (zajęcia związane ze zbieraniem owoców runa leśnego w sezonie wiosna-lato-jesień oraz śledzenie tropów ptaków i zwierząt w zimie), a nie tylko sezonową, jak to jest w przypadku niemal całego Roztocza.

W rozwoju turystyki ornitologicznej najlepsze możliwości ma Roztoczański Park Narodowy (Stachyra 2012, s. 35). Oferta zajęć dotyczących rozpoznawania ptaków, skierowana do osób w każdym wieku i o różnych zainteresowaniach, może w sposób istotny zdywersyfikować istniejącą turystyczną ofertę Parku oraz odciążać zbyt eksplorowane jego obszary turystyczno-wypoczynkowe. Propozycja taka miałaby także szansę stać się ofertą całoroczną. Zapewne dużym zainteresowaniem cieszyłyby się obozy ornitologiczne z elementami zajęć typu obrączkowanie ptaków lub branie udziału w profesjonalnych zajęciach ornitologów.

Możliwość uprawiania apiturystyki istnieje w dwu gospodarstwach — apiturystycznym „Knieja” ze skansenem pszczelarskim w miejscowości Bagno na Roztoczu Tomaszowskim oraz w gospodarstwie pasiecznym Ulik w Mokrelipiu na Roztoczu Szczepreszyńskim. Zwłaszcza w gospodarstwie Ulik, na wzór Pszczelarskiej ścieżki edukacyjnej w Godzięcinie na Dolnym Śląsku (Baczmanski 2014), zorganizowano ścieżkę przyrodniczo-edukacyjną, na trasie której można rozpoznawać rośliny miododajne w otoczeniu zabytkowych uli oraz obserwować owady. Muzeum pszczelarstwa umożliwia oglądanie zabytkowych urządzeń do pozyskiwania miodu. W skansenie zabytkowych uli, w specjalnej altance, znajduje się oszklony ul pokazowy do podglądania pracy pszczół z bliska.⁷ Można także odbyć wirtualną wycieczkę po gospodarstwie.⁸ Istniejącą ofertę można wzbogacić w warsztaty, podczas których uczestnicy samodzielnie wykonają drobne przedmioty (np. świece) z wosku pszczelego, które zabiorą jako pamiątkę.

Podsumowanie

W kontekście zmian oczekiwań turystów i związanej z tym konieczności kreowania produktów wykorzystujących dziedzictwo przyrodnicze, istotne znaczenie ma zastosowanie strategii aktywnego uczestnictwa na Roztoczu. Duże możliwości w tym zakresie ma obszar Roztoczańskiego Parku Narodowego oraz takie produkty, jak: Ścieżka Edukacyjna „DINOZAURY Krasnobród”, Szlak Geoturystyczny Roztocza Środkowego w połączeniu z Muzeum Kamieniarnictwa w Józefowie, gospodarstwo pszczelarskie Ulik. Wydaje się, że zastosowanie strategii aktywnego uczestnictwa w uzupełnianiu oferty turystycznej w regionie, umożliwi odwiedzającym skorzystanie z niej w sposób wzbogacający ich w nowe doświadczenia. Może być także podstawą dalszej aktywizacji gospodarczej regionu.

Inwentarz analizowanych produktów jest podstawą rozwoju edukacyjnej turystyki przyrodniczej, krajoznawczej, geoturystyki, sylwanoturystyki, turystyki ornitologicznej i apiturystyki poprzez osobisty kontakt turystów z określonymi elementami lub formami przyrody, kompleksami przyrodniczymi lub krajobrazami. Dziedzictwo przyrodnicze (zróżnicowane zasoby geologiczno-geomorfologiczne, urozmaicony krajobraz, duża lesistość) Roztocza oraz dobrze rozwinięta sieć tras turystycznych (szlaki i ścieżki rowerowe), a także leśne drogi, dukty i bezdroża umożliwiają obcowanie z przyrodą oraz osobistą interpretację dziedzictwa przyrodniczego, łącząc treści kognitywne z doświadczeniem wielozmysłowym i żywymi emocjami.

5. Zob. <http://www.czaswlas.pl/>.

6. Zob. <http://www.miljomal.se/Environmental-Objectives-Portal/>.

7. Zob. <http://www.ulikroztocze.pl/>.

8. Zob. <http://ulikroztocze.wkraj.pl/#/52022/>.

Literatura

- ANDERWALD D. (2007): *Turystyka ornitologiczna — co to takiego?* [w:] Z. Wnuk i M. Ziaja (red.): *Turystyka w obszarach Natura 2000*, Rzeszów, Uniwersytet Rzeszowski w Rzeszowie.
- BACZMAŃSKI J. (2014): *Pszczelarska ścieżka edukacyjna*. pasieka24.pl, [dostęp: 2014.12.11], [@:] <http://pasieka24.pl/wszystkie-nr-pasieki/112-pasieka-32014/1330-pszczelarska-cieka-edukacyjna.html>.
- BELL S. (1997): *Design for Outdoor Recreation*. London, Spon Press.
- BELL S., TYRVÄINEN L., SIEVÄNEN T., PRÖBSTL U., SIMPSON M. (2007): *Outdoor Recreation and Nature Tourism: A European Perspective*. „Living Reviews in Landscape Research”, nr 1(2), s. 1–46.
- BOO E. (1990): *Ecotourism. The Potentials and Pitfalls*. Washington, D.C., World Wildlife Fund.
- BRZEZIŃSKA-WÓJCIK T. (2012): *Produkty geoturystyczne w województwie lubelskim jako przykład działań innowacyjnych, poszerzających dotychczasową ofertę turystyczną regionu*. [w:] D. Jegorow i A. Niedużak (red.): *Wpływ sektora B+R na wzrost konkurencyjności polskiej gospodarki przez rozwój innowacji. T. 1*, Chełm, Chełmskie Stowarzyszenie Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Civis.
- Brzezińska-Wójcik T.: *Strategia hands-on activity w kreowaniu geoproduktów w kontekście edukacji, interpretacji i promocji geodziejstwa na Roztoczu (środkowowschodnia Polska)*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego”, [w druku].
- BRZEZIŃSKA-WÓJCIK T., HARASIMIUK M. (2009): *Dziedzictwo geologiczne Roztocza — problemy ochrony i udostępnienia turystycznego*. [w:] R. Reszel i T. Grabowski (red.): *Roztocze — region pogranicza przyrodniczo-kulturowego. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej 35 lat ochrony dziedzictwa przyrodniczo-kulturowego Roztocza — regionu pogranicza. Zwierzyniec, 9–10 września 2009 r.*, Zwierzyniec–Stare Babice, Roztoczański Park Narodowy; Agencja Reklamowo-Wydawnicza Arkadiusz Grzegorzcyk.
- BUCKLEY R., ROBINSON J., CARMODY J., KING N. (2008): *Monitoring for Management of Conservation and Recreation in Australian Protected Areas*. „Biodiversity and Conservation”, nr 17(14), s. 3589–3606.
- CAULTON T. (1998): *Hands-On Exhibitions. Managing Interactive Museums and Science Centres*. London–New York, Routledge.
- CIEŠZEWSKA A. (2008): *Zasady organizacji turystyki i wypoczynku na obszarach leśnych w krajach Unii Europejskiej*. „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej”, nr 10(3), s. 179–192.
- CONNELL J. (2009): *Birdwatching, Twitching and Tourism. Towards an Australian Perspective*. „Australian Geographer”, nr 40(2), s. 203–217.
- FIJAŁKOWSKI D. (2003): *Ochrona przyrody i środowiska na Lubelszczyźnie*. Lublin, Lubelskie Towarzystwo Naukowe.
- FIJAŁKOWSKI D., IZDEBSKI K. (2008): *Szata roślinna*. [w:] S. Uziak i R. Turski (red.): *Środowisko przyrodnicze Lubelszczyzny*, Lublin, Lubelskie Towarzystwo Naukowe.
- FONT X., TRIBE J. (2000): *Forest Tourism and Recreation. Case Studies in Environmental Management*. Wallingford, Oxon, UK–New York, CABI Pub.
- GOSSLING S. (1999): *Ecotourism. A Means to Safeguard Biodiversity and Ecosystem Functions?* „Ecological Economics”, nr 29(2), s. 303–320.
- GRAJA-ZWOLIŃSKA S., SPYCHAŁA A. (2013): *What is Nature Tourism? Case Study: University Students*. „Turyzm”, nr 23(1), s. 37–45.
- HALPENNY E., OTTE N.R. (1999): *Not just nature*. www.ourplanet.com, [dostęp: 2014.12.11], [@:] <http://www.ourplanet.com/imgversn/101/otte.html>.
- HENNINGAR-SHUH J. (1999): *Teach Yourself to Teach with Objects*. [w:] E. Hooper-Greenhill (red.): *The Educational Role of the Museum*, Leicester readers in museum studies, London–New York, Routledge.
- HOSE T.A. (2006): *Geotourism and Interpretation*. [w:] R.K. Dowling i D. Newsome (red.): *Geotourism*, Amsterdam–Boston, Elsevier Butterworth-Heinemann.
- IZDEBSKI K. (2002): *Szata roślinna*. [w:] J. Buraczyński (red.): *Roztocze. Środowisko przyrodnicze*, Lublin, Wydawnictwo Lubelskie.
- IZDEBSKI K., GRĄDZIEL T. (1971): *Roztocze. Przyroda Polska*, Warszawa, „Wiedza Powszechna”.

- JANECZKO E., ANDERWALD D. (2011): *Birdwatching jako nowa forma turystyki na obszarach leśnych i przyrodniczo cennych w Polsce*. „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej w Rogowie”, nr 13(2), s. 307–314.
- KASZEWSKI B. (2008): *Klimat*. [w:] S. Uziak i R. Turski (red.): *Środowisko przyrodnicze Lubelszczyzny*, Lublin, Lubelskie Towarzystwo Naukowe.
- KAWAŁKO D. (2001): *Kamieniarstwo na Roztoczu — próba porównania ośrodków bruśnieńskiego i józefowskiego*. [w:] A. Jarosz i A. Michałowski (red.): *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego na pograniczu polsko-ukraińskim. Region Roztocza. T. 2*, Lubaczów–Jarosław, Wydaw. Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej.
- KOWALCZYK A. (red.) (2010): *Turystyka zrównoważona*. Turystyka, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- KRUCZEK Z., KUREK A., NOWACKI M. (2003): *Krajoznawstwo. Zarys teorii i metodyki*. Kraków, Wydawnictwo „Proksenia”.
- KRZYMOWSKA-KOSTROWICKA A. (1999): *Geoekologia turystyki i wypoczynku*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- LANE B. (1994): *Sustainable Rural Tourism Strategies: A Tool for Development and Conservation*. „Journal of Sustainable Tourism”, nr 2(1/2), s. 102–111.
- LAUROW Z. (2000): *Rekreacja i turystyka w lesie wielofunkcyjnym*. [w:] K. Pieńkos (red.): *Problemy turystyki i rekreacji w lasach Polski. Krajowa konferencja naukowa*, Warszawa, PTL.
- MAĆKOWIAK M., JĘCZMYK A. (2013): *Strategia hands-on activity w turystyce wiejskiej i jej wykorzystanie w tworzeniu edukacyjnych produktów turystycznych*. „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”(304), s. 134–143.
- MADRAS-MAJEWSKA B., MAJEWSKI J. (2013): *Apiturytyka jako forma turystyki edukacyjnej*. „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”(304), s. 144–152.
- MASTNY L. (2001): *Treading Lightly. New Paths for International Tourism*. Worldwatch Paper, t. 159, Washington, DC, Worldwatch Institute.
- MICHALCZYK Z., WILGAT T. (2008): *Wody*. [w:] S. Uziak i R. Turski (red.): *Środowisko przyrodnicze Lubelszczyzny*, Lublin, Lubelskie Towarzystwo Naukowe.
- MIGOŃ P. (2012): *Geoturystyka*. Turystyka, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- MIKA M. (2007): *Formy turystyki poznawczej*. [w:] W. Kurek (red.): *Turystyka*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- MILESKA M.I. (1963): *Regiony turystyczne Polski. Stan obecny i potencjalne warunki rozwoju*. „Prace Geograficzne”(43).
- MILLENNIUM ECOSYSTEM ASSESSMENT (2005): *Ecosystems and Human Well-being: Biodiversity Synthesis*. Washington, DC, World Resources Institute.
- NEWSOME D., DOWLING R.K. (2006): *The Scope and Nature of Geotourism*. [w:] R.K. Dowling i D. Newsome (red.): *Geotourism*, Amsterdam–Boston, Elsevier Butterworth-Heinemann.
- NEWSOME D., DOWLING R.K. (red.) (2010): *Geotourism: The Tourism of Geology and Landscape*. Oxford, Goodfellow Publishers Limited.
- NEWSOME D., MOORE S.A., DOWLING R.K. (2002): *Natural Area Tourism. Ecology, Impacts, and Management*. Aspects of tourism, Clevedon–Buffalo, Channel View Publications.
- OSADCZUK A., OSADCZUK K. (2009): *Szanse i perspektywy rozwoju geoturystyki jako nowej formy postrzegania obiektów przyrody nieożywionej i poznawania zjawisk naturalnych*. [w:] M. Dutkowski (red.): *Problemy turystyki i rekreacji. T. 1*, Szczecin, Oficyna In Plus.
- REFEROWSKA-CHODAK E. (2012): *Ochrona przyrody w edukacji leśnej społeczeństwa*. „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej w Rogowie”, nr 14(3), s. 72–85.
- RITCHIE B.W., CARR N., COOPER C. (2003): *Managing Educational Tourism*. Aspects of tourism, t. 10, Clevedon England–Buffalo N.Y., Channel View Publications.
- SŁOMKA T., KICIŃSKA-ŚWIDERSKA A. (2004): *Geoturystyka — podstawowe pojęcia*. „Geoturystyka”, nr 1(1), s. 5–8.
- SMITH V.L. (1996): *Indigenous Tourism: The Four H's*. [w:] T. Hinch i R.W. Butler (red.): *Tourism and Indigenous Peoples*, Issues in tourism series, London, International Thomson Business Press.
- STACHYRA P. (2012): *Roztocze (OSO)*. [w:] M. Jujka-Radziewicz i E. Okołów (red.): *Co kryje natura? Przewodnik po wybranych obszarach Natura 2000*, Marki, Ogólnopolskie Towarzystwo Ochrony Ptaków.
- STEVEN R., MORRISON C., CASTLEY G. (2014): *Birdwatching and Avitourism: a Global Review of Research into Its Participant Markets, Distribution and Impacts, Highlighting Fu-*

- ture Research Priorities to Inform Sustainable Avitourism Management*. „Journal of Sustainable Tourism”(12), s. 1–20.
- STUEVE A.M., COCK S.D., DREW D. (2002): *The Geotourism Study: Phase 1 Executive Summary*. Washington, DC, Travel Industry Association of America.
- SZCZEPANOWSKI A.E. (2012): *Markowe produkty turystyczne*. Warszawa, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- ŚWIECA A., BRZEZIŃSKA-WÓJCIK T., GRABOWSKI T., KAŁAMUCKI K., KRUKOWSKA R., TUCKI A. (2013): *Turystyka i edukacja w Roztoczańskim Parku Narodowym i w jego otulinie*. [w:] R. Reszel i T. Grądział (red.): *Roztoczański Park Narodowy. Przyroda i człowiek, Zwierzyniec, Roztoczański Park Narodowy*.
- „*Tourism 2020*”, Vol. 7. *Vision Global Forecasts and Profiles of Market Segments*. (2002), Madrid, United Nations World Tourism Organization.
- TUCKI A. (2009): *Potencjal turystyczny regionu lubelskiego*. „Annales UMCS. Sectio B. Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia”, nr 64(1), s. 15–35.
- TYRVÄINEN L., SILVENNOINEN H., NOUSIAINEN I., TAHVANAINEN L. (2001): *Rural Tourism in Finland: Tourists' Expectation of Landscape and Environment*. „Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism Research”, nr 1(2), s. 133–149.
- WYRZYKOWSKI J. (1986): *Geograficzne uwarunkowania rozwoju urlopowej turystyki wypoczynkowej w Polsce*. Acta Universitatis Wratislaviensis Studia Geograficzne, t. 44, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.